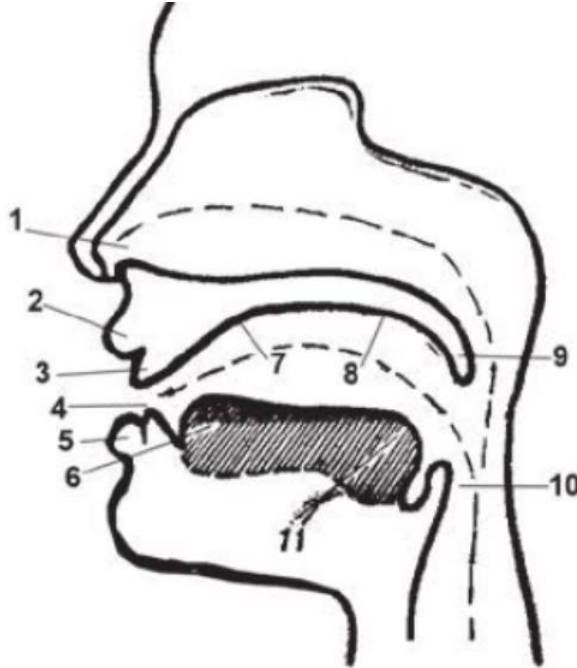

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1055 Hakas Türkçesi I Ders Notu: 3. Ders “Hakas Türkçesinin Ses Bilgisi ve Ünlü Sistemi”, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2020.

Fonetik / Фонетика

Fonetik (фонетика), dilbilimin dilin ses yönünü, dilin morfemlerini, kelimelerini, cümlelerini oluşturan ses birimlerini inceleyen dalıdır. Fonetik, konuşmada seslerin oluşum şekillerini inceler, onları işlevsel ve akustik-telaffuz bakımlarından sınıflandırır. Sesbilgisinin konusu olan ses (тапсағ) akciğerlerden gelen havanın etkisiyle konuşma organlarında (чоохтаныс аппараты/ чоохтаныс органы) oluşan titreşimdir.

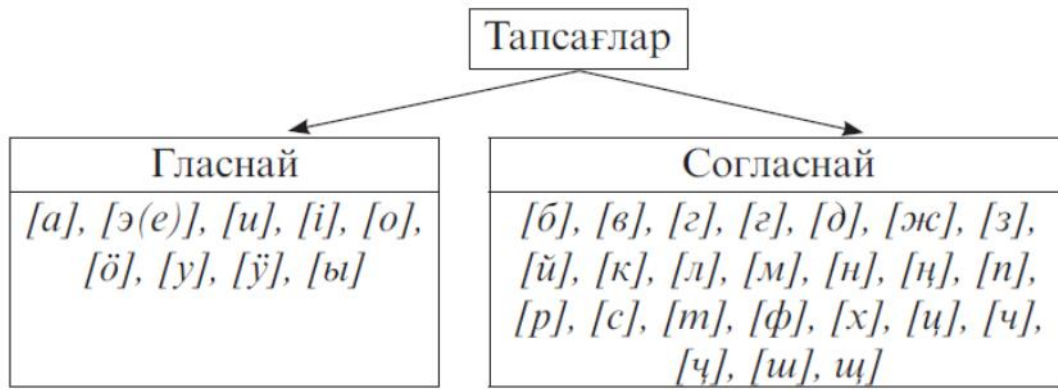
- 1) Пурун (Burun), 2) Ұстүндегі ирін (Üst dudak), 3) Ұстүндегі тістер (Üst dişler), 4) Алтындағы тістер (Alt dişler), 5) Алтындағы ирін (Alt dudak), 6) Тілнің узы (Dil ucu) 7) Хатығ хурғах (Sert damak) 8) Нымзах хурғах (Үйітмәк damak) 9) Кічіг тіл (Күçük dil), 10) Өдөс (Nefes borusu) 11) Тілнің төзі (Dil kökü).

Çeşitli fonetik süreçlerin incelenmesi, konumsal ve tarihi olarak seslerin değişimleri, vurgu, ezgi, orfoepiya da fonetiğin konularına girer. Fonetiğin bir dalı olan fonoloji (фонология) dilin seslerini işlevsel açıdan inceler. Dil yapısında belli bir işlev ya da görev yapan ses sesbirim ya da fonem'dir (фонема).

Hakas Türkçesinin fonemleri.

Dilin sesleri çıkış biçimleri bakımından ikiye ayrılır:

1. Ünlüler (ukfcyfq nfgcfokfh),
2. Ünsüzler (cjukfcyfq nfgcfokfh).

Ünlüler (Гласнай тапсағлар)

Ünlüler, akciğerden gelen havanın ses yolunda hiçbir engelle karşılaşmadan akıp dil üstünden geçmesi ve ses tellerinin titreşimi ile elde edilir. Ünlülerin çıkarılmasında en önemli görevi üstlenen organlar dil, çene ve dudaklardır. Bu yüzden ünlülerin sınıflandırılmasında da çene açısı (dar, orta, geniş), dilin devinimi (ön, orta, arka) ve dudakların biçimi (yuvarlak, düz) ölçüt olarak alınır.

Hakas Türkçesinde uzun karşılıkları bulunan 8 ünlü fonem ve bir de "kısa i" diye adlandırılan, ancak çıkış şekli bakımından normal /i/ ünlüsünden pek fazla ayrılmayan ve geleneksel ünlü tasniflerinde uygun ölçütlerim bulunmaması sebebiyle /i/ ünlüsü ile aynı konumda bulunan /i/ ünlüsü bulunmaktadır.

Hakas dilbilimcisi Prof.Dr. V.G.Karpov, /ĩ/ ünlüsünün /i/’den “gerilim” bakımından ayrıldığını belirtmiştir. /ĩ/ ünlüsü, /i/’den farklı olarak konuşma organlarının daha fazla gerilmesi ile ortaya çıkmakta, sonuç olarak ortaya /ı/ ile /i/ arası bir ses duyulmaktadır (Karpov 2001: 15-16).

Hakas Türkçesinin ünlüleri şöyle bir tabloda gösterilebilir:

Dil devinimi		Arka	Orta	Ön
Çene Açısı	Dudaklar ın biçimi			
Dar	Düz		ı	i, ı [⊙]
	Yuvarlak	u		ü
Geniş	Düz	a		⊙
	Yuvarlak	o		ö

Nitelikleri bakımından geleneksel ölçütlere göre Hakas Türkçesinin ünlüleri şöyledir:

Çene açısının durumuna göre:

Geniş (аллыҕ): /a/, /e/, /o/, /ö/

Dar (тар): /ĩ/, /i/, /ı/, /u/, /ü/

Dilin devinimine göre:

Arka dil ünlüleri (тіл соондағы гласнайлар): /a/, /o/, /u/

Orta dil ünlüleri (тіл ортызындағы гласуфққfh): /ı/

Ön dil (тіл алнындағы гласнайлар): /i/, /ĩ/, /ö/, /ü/

Dudakların biçimine göre:

Düz ünlüler (иринниг нимес гласнайлар): /ı/, /i/, /ĩ/, /a/, /e/

Yuvarlak ünlüler (иринниг гласнайлар): /o/, /ö/, /u/, /ü/

Nicelik yani seslerin kapladığı süre bakımından iki grup ünlü vardır: Uzun ve kısa ya da normal uzunlukta ünlüler. Uzun ünlüler, karşılaştırıldıkları diğer öğelere oranla sürede daha çok yer kaplayan ünlülerdir. Kısa ünlüler ise, karşılaştırıldığı diğer öğelere oranla sürede daha az yer kaplayan ünlülerdir.

УЗУН ГЛАСНАЙЛАР

Узун гласнайлар пазылчалар	Көзидімнер
Пір слогтыг сөсте гласнай узун адалчатса	<i>киик, сеек, төөй, ээн, мүүс, оо</i>
Узун гласнайлыг сөске хысха гласнайлыг төөй сөс пар полза	<i>аалай — алай, сыын — сын, хоора — хора, соох — сох</i>
Сөс соонда -aa, -ee гласнайлар пар полза	<i>хаңаа, кичее, удаа, пірее</i>
Піріккен сөстерде	<i>пүүн (пу күн), тораат (торыг ат)</i>
Пірее нимее көөккенін таныхтаан иділістерде	<i>мүүре, хаахта, маара, ыыран</i>

КАУНАКЛАР

Vardar B. (1998) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: ABC Yayınevi.

Karpov V. G. (2001) *Sopostavitel'naya fonetika xakasskogo i russkogo yazıkov*, Abakan: İzd-vo XGU im. N.F. Katanova.

İsxakov F.G. (1956) *Xakasskiy yazık. Kratkiy oçerk po fonetike*, Abakan.